УДК 007(091)

Гребцова І.С., Одеський національний університет

Системний підхід у вивченні процесу становлення періодичної преси південного степового регіону Росії (1820-1865)

У статті розглядається проблема вивчення періодичної преси південного степового регіону Російської імперії, яка є підсистемою по відношенню до преси країни в цілому, на основі системного підходу. Процес становлення періодичної преси проходив у другій третині XIX століття, під час якого регіональна преса набула спільних системоутворюючих рис. Система періодичної преси характеризується двомірністю. Якщо в 30-40-ві рр. XIX ст. преса південного степового регіону розвивалася "вертикально", коли кількість офіційних видань в адміністративному центрі та губернських містах поступово збільшувалася, то в 50-60-ті рр. їй був властивий "горизонтальний" розвиток. Родові ознаки доповнилися різноманітністю видів періодики, що ознаменувалося розповсюдженням відомчої, приватної, релігійної преси, а також видань наукових товариств.

The paper deals with the problem of researching Russian Empire's South steppe region's periodical press on the basis of system analysis, where regional press is a subsystem of the country's press on the whole. The forming process of the South region press system occurred in the second third of the XIXth century, when it got common system-making characteristics. In the thirties-forties of the XIX century "vertical" development of the South steppe region press took place: a number of official issues in that period increased gradually. The fifties-sixties of that century were the time of "horizontal" development. Various kinds of periodical press were added to the previous generic characteristics. Private, religious newspapers and magazines, scientific centres editions became widespread.

Гребцова Ірена Світозарівна
(1950 р.н.). У 1974 р. закінчила історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова.
У 1984 р. захистила кандидатську дисертацію, доцент. Докторант кафедри нової та новітньої історії ОНУ. Тема наукового дослідження: *"Періодична преса у суспільному розвитку південного степового регіону Росії"*.

Системний підхід являє собою напрям методології спеціально-наукового пізнання, в основі якого лежить вивчення складних об'єктів як систем. Під системою періодичної преси зазвичай розуміють сукупність всіх періодичних видань країни, взаємодіючих комплексно з певною метою на читацьку аудиторію, в їх єдності і різноманітті, взаємному зв'язку і розвитку в конкретний історичний період. Регіональна преса завжди є підсистемою по відношенню до преси країни загалом.

Провінційна преса в Росії виникла значно пізніше, ніж столична. Якщо перша друкарська газета в Москві вийшла в 1702 р., то перший провінційний часопис – "Уединенный пошехонец" був заснований лише в 1786 р. в Ярославлі, через два роки побачила світ перша місцева газета "Тамбовские известия", преса в інших регіонах країни почала розвиватися тільки в першій половині XIX ст., зокрема, в зв'язку з виданням в губернських центрах "Ведомостей". Спочатку місцева преса істотно відставала від столичної за зовнішніми характеристиками друкарської продукції, за рівнем оперативності інформації, різноманітністю жанрів і змістовному наповненню відділів газет та часописів, але вже в 1838 р. перевершила столичну пресу за числом газетних найменувань.

На це не могли не звернути уваги сучасники. У столичній періодиці вже першої чверті XIX ст. з'явилися огляди газет і часописів, в яких поряд з петербурзькими і московськими виданнями фіксувалася провінційна преса з коротким бібліографічним описом і розподілом за місцем виходу. Так, в "Огляді російських газет і журналів з самого початку їх до 1828 року" редактор часопису "Московский телеграф" М.Польовий поділив періодику за 1802-1827 рр. на три групи: "що видаються від уряду", "щодо окремих предметів" і "що відносяться власне до словесності, змішано з політикою або з іншими предметами" [1]. На основі першої і тому вельми умовної класифікації провінційні видання того часу – "Казанские известия", "Харьковский еженедельник", "Харьковский демокрит", "Восточные известия", "Украинский вестник", "Казанский вестник", "Journal d'Odessa ou Courrier commercial de la Nouvelle Russie" та інші віднесені до третьої групи. Автор розташував їх у хронологічній послідовності, вказавши, хоч і не у всіх випадках, видавця, місце виходу, періодичність. З цього часу журналісти столичної періодики неодноразово зверталися до аналізу регіональної преси, бо не помічати розвитку періодики в провінції, її ролі у формуванні суспільних настроїв на місцях столичні журналісти вже не могли.

Однією з складних проблем вивчення місцевої преси XIX ст. є визначення регіону дослідження. Поняття "регіон" у вивченні місцевої легальної преси з'явилося не випадково. Адміністративні кордони історично мінливі, нестабільні. Але, крім адміністративно-географічного чинника, на формування регіону визначальний вплив мають особливості економічного розвитку, культурних зв'язків, національного складу і деякі інші характерні ознаки. У першій половині XIX ст. господарським регіоном Російської імперії, в якому споріднені галузі економіки займали провідне місце і тим самим визначали своєрідність регіону, став південний степовий регіон, до складу якого входили Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії, Бессарабська область і Область Війська Донського. Адміністративно ці землі були об'єднані в Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство, крім Області Війська Донського, яке було самостійною адміністративною одиницею. Багатонаціональний і багатомовний склад населення був ще однією характерною особливістю регіону.

Для практичної реалізації системного підходу до вивчення регіональної преси спочатку потрібно вичленити систему, що досліджується, з органічно єдиної ієрархії систем. Цю процедуру називають декомпозицією систем. Змістовно рішення цієї задачі зводиться до виявлення системоутворюючих ознак, властивих компонентам системи, що виділяється. До них відносяться ознаки, взаємозв'язок між якими, передусім, і визначає суть структури даної системи, тобто відображає суттєву визначеність, цілісність і стійкість структури. Вирішення завдання систематизації спирається на загальні принципи класифікації, зокрема на виділення у виданнях, що створюють систему періодичної преси, деяких стійких характеристик: ознак, функцій, зв'язків. Тому, щоб побудувати модель системи періодичної преси, необхідна універсальна класифікація різних типологічних груп видань.

Стосовно преси такої універсальної класифікації до цього часу немає, але спроби визначення головних типоформуючих ознак періодики робилися вже неодноразово. Авторами їх були переважно літературознавці та історики журна-

лістики. Так, відомий історик преси Б.І.Єсін ще двадцять років тому поставив задачу вивчення періодики XIX ст. на основі системного підходу і розробив розгорнену програму аналізу газет [2]. У той же час дана програма представляє для істориків скоріше теоретичний, ніж практичний інтерес, оскільки містить ряд важко здійснимих положень. Зокрема, у зв'язку з втратою більшості архівів редакцій їх аналіз стає неможливим при дослідженні регіональної преси.

Вельми переконливою для дослідження регіональної періодики, на наш погляд, є схема ростовського науковця Є.В.Ахмадуліна. Він виділяє в системі регіональної періодичної преси ряд взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів: 1) суб'єкт управління, до поняття якого входять урядові установи, що керують пресою, видавці, редактори, журналісти; 2) безпосередньо періодичні видання; 3) об'єкт управління – читацька аудиторія [3]. Дійсно, система регіональної преси охоплює певну територію, має своїх видавців, редакторів і авторів, які нерідко були ініціаторами видання, співробітниками і кореспондентами не одного, а ряду регіональних газет і часописів. Має свої регіональні особливості і читацьке коло провінційних видань.

Безсумнівно, і суб'єкт, і об'єкт управління є типоформуючими елементами системи періодичної преси, її родовими ознаками. Суб'єкт управління безпосередньо впливає на пресу і з її допомогою – на аудиторію. Система періодичної преси, в тому числі і регіональної, зазвичай формується державним апаратом. У Російській імперії, яка базувалася на засадах абсолютизму, ця особливість формування системи періодичної преси проступає зі всією очевидністю. Навіть приватна періодика, становлення якої було відображенням потреби суспільства в різноманітній за формами і напрямами, менш обмеженої інформації, під пресом цензури, адміністративного свавілля на місцях набувала часто рис, властивих офіційним виданням. Важелі керування пресою країни загалом знаходилися в руках Головного управління цензури в Петербурзі, якому підпорядковувалися створені в різних регіонах цензурні комітети, а також місцеві цензори.

Безпосереднім суб'єктом управління для преси південного степового регіону стала у другій третині XIX століття канцелярія генерал-губернатора Новоросійського краю і Бессарабської області, що здійснювала загальний нагляд за місцевою пресою. Для посилення контролю за регіональною періодикою в 1831 р. був заснований Одеський цензурний комітет на чолі з попечителем Одеського навчального округу. У його віданні знаходилася періодична преса Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній, Бессарабської області, Області Війська Донського. Періодика, що направлялася з єдиного центру мала багато спільних рис, які дозволяють розглядати її як єдину систему регіональної преси, хоч видання "Губернских ведомостей", в свою чергу, знаходилося в руках губернаторів, а "Донских войсковых ведомостей" – військового правління.

Система преси двомірна і розвивається як "по вертикалі", так і "по горизонталі". У першій третині XIX ст. преса регіону розвивалася "по вертикалі", виявляючи лише свої родові ознаки. Зародження преси південного степового регіону почалося в адміністративному центрі Новоросійського краю – Одесі, молодому портовому місті – і було викликано потребами розвитку торгівлі. Тому перші видання були приватними і виходили в інтересах вітчизняних і зарубіжних підприємців. Однак для них характерний визначальний вплив міської адміністрації. Активну участь у заснуванні першого органу друку в Одесі брав градоначальник О.Ф.Ланжерон. Видавцем і редактором його був француз Ж.Даваллон, який разом з групою співвітчизників переселився в Одесу з метою заснування фабрики для сортування і миття овечої вовни. Хоч тонкорунне вівчарство в південних губерніях набирало силу, але на цьому терені Ж.Даваллон зазнав невдачі [4]. Враховуючи високий рівень освіти і літературні здібності співвітчизника, О.Ф.Ланжерон вирішив запропонувати йому видання комерційної газети, загальне керівництво якої залишив за собою [5].

Перша одеська газета залежала від міської адміністрації й фінансово. Єдина тоді в Одесі друкарня була заснована приватним підприємцем ще на початку століття, а в 1814 р. викуплена містом. Через шість років її передали за контрактом уродженцеві Вюртемберга літографу К.Сейтцу. Місто зобов'язалося виділяти йому допомогу у розмірі 2400 крб. на рік з умовою безкоштовного друкування для міської адміністрації казенних бланків. К.Сейтц став компаньйоном Ж.Даваллона у виданні газети, яка також друкувалася в друкарні безкоштовно через нестачу коштів.

"Messager de la Russie meridionale, ou feuille commerciale publiee avec L'autorisation du gouvernement" почав виходити з 1 квітня 1820 р. Ця газета малого формату (на піваркуша) видавалася переважно в інтересах іноземних комерсантів. Вона висвітлювала проблеми, пов'язані з потребами судноплавства і торгівлі: умови навігації, ціни на товари, відомості про рух кораблів і т.д. Іноді в ній публікувалися інформаційні статті про розвиток вітчизняної і зарубіжної торгівлі, звістки про театральне життя Одеси. Перша ж спроба редактора у вересні 1823 р. вийти за рамки вузької офіційно дозволеної програми призвела до закриття газети. Протягом 1822 р. К.Сейтц випустив чотири номери музичного часопису "Troubadur d'Odessa", який слід вважати родоначальником часописної періодики в регіоні.

Незабаром, після припинення виходу першої французької газети, 17 листопада 1823 р. в Одесі почалося видання другої газети французькою мовою "Journal d'Odessa ou Courrier commercial de la Nouvelle Russie". Її редагував власник друкарні К.Сейтц [6] під керівництвом і контролем барона П.І.Бруннова, що служив чиновником з особливих доручень при Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторі М.С.Воронцові. За змістом ця газета була більш різноманітною за попередню. Поряд з торговельними вістями в ній публікувалися політичні повідомлення, літературні статті, театральні рецензії. З ініціативи М.С.Воронцова з 1827 р. при канцелярії генерал-губернатора стала виходити двомовна газета "Одесский вестник" – "Journal d'Odessa". Вона включала політичний та літературний відділ і за різноманітністю змісту майже не відрізнялася від столичної преси.

Суто офіційними також були "Херсонские", "Екатеринославские", "Таврические губернские ведомости", "Донские войсковые ведомости", що з'явилися наприкінці 30-х років XIX ст., та "Бессарабские областные ведомости", засновані трохи пізніше – в 1854 р. "Ведомости" мали наступні основні ознаки типізації: за суб'єктом управління вони були урядовими, у суспільно-політичному напрямі – офіційними, за характером аудиторії – розрахованими переважно на дворянсько-чиновницьке середовище. Основна частина їх тиражу поступала в урядові установи. Діяльність у "Ведомостях" стала першим кроком у журналістській кар'єрі ряду місцевих публіцистів. Для читачів ці офіційні видання були джерелом інформації про становище в краї, в них публікувалися історичні, етнографічні і статистичні матеріали про конкретну губернію. Новою важливою ознакою розвитку періодичної преси регіону з початку видання "Ведомостей" став той факт, що вона вийшла за межі адміністративного центра.

Менш обмежена приватна періодика в регіоні почала свій розвиток в 30-40 рр. XIX ст. з видання одеських літературних альманахів і збірок. Розраховані на вузьке коло читачів, вони не дуже відчували на собі суворості цензури і тиск адміністрації. Альманахи та збірки користувалися популярністю в регіоні, формували літературні смаки, ставали ареною виступів місцевих письменників і поетів.

У цей же період починається становлення періодики Товариства сільського господарства Південної Росії та Одеського товариства історії і старожитностей, яка служила поширенню і популяризації наукових знань в регіоні.

Новим етапом розвитку регіональної періодики стали 50-60-ті рр. XIX ст., коли періодична преса стала інтенсивно розвиватися "по горизонталі". При цьому кожна родова ознака отримала своє продовження в різноманітності видів. Крім газетної преси, набула розвитку часописна періодика. У масиві видань південного степового регіону того часу можна виділити яскраво виражені типологічні групи. У регіоні сформувалася відомча, релігійна і приватна преса.

Першим часописом цього періоду був "Южный сборник", що видавався в Одесі під редакцією професора Рішельєвського ліцею М.І.Максимова в 1859 р. [7]. На початку 60-х рр. XIX ст. вийшли часописи "Рассвет" (1860-1861) і "Сион" (1861-1862), що видавалися для єврейського населення регіону і були яскравими виданнями епохи розквіту класичної хаскали в Росії [8]. Одночасно у Феодосії розпочався випуск часопису для вірмен "Радуга" (1860-1862) [9]. Ці видання об'єднали навколо редакції представників національної інтелігенції. Часописна періодика була виключно приватною. Також приватними були газетні видання – "Ростовский-на-Дону вестник" (1863) і "Николаевский вестник" (з 1865), який, правда, видавався під особистим наглядом миколаївського військового губернатора [10].

Офіційна преса була, як і раніше, представлена газетами "Губернские ведомости", "Одесский вестник", а також знову встановленими в 1860 р. "Полицейским листком Керчь-

Еникальского градоначальства" і в 1862 р. "Полицейским листком Таганрогского градоначальства" [11]. В умовах суспільно-політичного піднесення офіційній пресі нерідко були властиві риси ліберальної періодики. Так, "Одесский вестник" напередодні скасування кріпосного права займав яскраво виражені ліберальні позиції. Першою відомчою газетою став "Листок Русского общества пароходства и торговли", що видавався протягом 1860 р. Його напрям визначали позиції акціонерів товариства [12]. Редагував газету до 50 номера відомий публіцист С.С.Громека, а потім чиновник контори товариства в Одесі А.де-Брюкс. До відомчої преси може бути віднесений "Циркуляр по управлению Одесским учебным округом", що виходив з 1864 р. як орган канцелярії попечителя навчального округу [13]. В 1864-1865 рр. зародилася газетна періодика міського самоврядування, яку представляли "Ведомости Одесского общественного управления" і "Ведомости Ростовской-на-Дону Думы" [14]. Ці газети мали тільки офіційний відділ і містили розпорядження та рішення міських установ.

З 1860 р. з виходом "Херсонских епархиальных ведомостей" розпочалося видання релігійної преси в регіоні. Вони були першим органом такого типу в Росії і поклали початок поширенню "Епархиальных ведомостей" в країні [15]. На цьому етапі широкого розповсюдження набула науково-спеціалізована преса: "Записки Общества сельского хозяйства Южной России" (з 1841), "Записки Общества истории и древностей" (з 1844), "Труды Одесского статистического комитета" (з 1865) і "Записки Бессарабского статистического комитета" (з 1864). Важливою складовою системи періодики південного степового регіону стало видання національної преси, яка виходила німецькою, французькою, грецькою, вірменською мовами, ідішем та івритом. У комплексі національної преси переважали приватні видання, ініціаторами заснування яких зазвичай були представники національних общин. Виняток становила "Unterhaltungsblatt fur deutsche Ansiedler im sudlichen Russland", що видавалася для німецьких колоністів з квітня 1846 р. з ініціативи міністерства державного майна в Одесі як офіційна газета. Навіть витрати по виданню "Unterhaltungsblatt" за перший рік повністю взяло на себе міністерство державного майна [16]. Пізніше видання газети було передано губернській адміністрації [17].

Головними суб'єктами, що впливають на характер друкарського органу, є видавець, редактор і провідні співробітники. У середині XIX ст. в регіоні сформувалася плеяда кваліфікованих журналістів, багато з яких співробітничали одночасно і в центральній пресі: О.Тройницький, О.Георгієвський, М. і П.Сокальські, С.Громека (Одеса), К.Ханацький, І.Танський (Кишинів), М.Стопановський, М.Баллін (Катеринослав), Е.Павловський (Миколаїв), Я.Флоренсов (Таганрог), М.Смолєєв (Ростов-на-Дону), Ф.Домбровський (Сімферополь) та інші.

Змінився і соціальний склад аудиторії. До неї, крім дворянства, чиновництва і купецтва, влилися інтелігенція, козацтво, селянство. Читацька аудиторія як об'єкт управління, в свою чергу, впливає на періодичні видання шляхом часткової участі в їх діяльності (через кореспондентів), а також за допомогою впливу на суб'єкт управління. Преса без аудиторії (на відміну від літератури) немислима. Знання складу і вимог аудиторії дозволяє зрозуміти функціонування системи періодики, характер і типологію видань, вирішити питання дієвості публікацій. Вивчення регіональної періодики доцільно здійснювати, виходячи з поняття "система періодичної преси", саме тому, що тільки вся сукупність видань має історично певний вплив на читацьку аудиторію. Кожне видання або група видань певного напряму впливають на читачів тільки в системі впливу інших органів друку, як місцевих, так і загальноросійських. Деяка самостійність регіональної системи періодичної преси полягає в тому, що вона функціонує в читацькій масі, яка проживає на певній території і пов'язана між собою економічними і культурними взаємовідносинами, традиціями цього регіону.

Таким чином, методологічна специфіка системного підходу у вивченні регіональної періодичної преси визначається тим, що вона орієнтує дослідження на розкриття цілісності преси і типоформуючих її елементів, на виявлення різноманітних зв'язків різних видань. Вивчення регіональної періодики як єдиної системи дозволяє визначити основні типологічні ознаки ідейної спрямованості газет і часописів, сприяє з'ясуванню головних закономірностей розвитку системи періодичної преси, допомагає краще зрозуміти взаємовідносини преси з читачем.

Література

1. Московский телеграф. – 1827. – № 23. – Ч. 18. – С. 123-148.
2. Есин Б.И. Русская газета и газетное дело в России. Задачи и теоретико-методологические принципы изучения. – М., 1981. – С. 17, 130-131.
3. Ахмадулин Е.В. Системный подход в исследовании региональной печати // Местная и национальная печать. Вопросы истории, методологии. – Ростов-на-Дону, 1983. – С. 21.
4. Одесский вестник. – 1858. – 4 січня.
5. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 2, оп. 1, спр. 40, арк. 1.
6. Там само, арк. 69-72.
7. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 772, оп. 1, спр. 3863, арк. 12-14.
8. Там само, ф. 821, оп. 8, спр. 256, арк. 1-3.
9. Там само, ф. 1263, оп. 1, спр. 2754 (ст. 212), арк. 242-244.
10. Там само, ф. 775, оп. 1(1863), спр. 45, арк. 9.
11. Там само, ф. 1286, оп. 11, спр. 681, арк. 40; ф. 776, оп. 4, спр. 118, арк. 91.
12. Там само, ф. 772, оп. 1, спр. 4966, арк. 17.
13. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1864. – № 8. – С. 331-332.
14. ДАОО, ф. 1, оп. 174, спр. 7, арк. 9-10; РДІА, ф. 776, оп. 3, спр. 379, арк. 1-2.
15. Херсонские епархиальные ведомости. – 1860. – 1 липня.
16. РДІА, ф. 772, оп. 1, спр. 1845, арк. 5.
17. ДАОО, ф. 6, оп. 2, спр. 11583, арк. 1.

Надійшла до редколегії 25.04.2002 р.